

ҚАРАМА-ҚАРСЫ МАҒЫНАЛЫ СӨЗДЕРДІҢ ӘРТҮРЛІ СТИЛЬДЕГІ МӘТІНДЕРДЕ АТҚАРАТЫН ҚЫЗМЕТТЕРІ

Султаниязова И.С.¹, Ажғалиев М.К.², Альмурзина С.С.³, *Жумашева
К.Б.⁴

¹философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор,
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан
e-mail: su.indira@mail.ru

²педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған професор
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал,
Қазақстан
e-mail: marat_ajigaliev@mail.ru

³магистр, оқытушы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан
университеті Орал, Қазақстан, e-mail: Samala-20@mail.ru

*⁴PhD, аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан
университеті Орал, Қазақстан, e-mail: kama0186@mail.ru

Аңдатпа. Мақала қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктердің лингвостилистикалық қызметін талдау мақсатында жазылған. Мақалада қазақ тіліндегі қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктердің түрлі стильдердегі қызметі сараланады. Стильдің түрлеріне жіктеме жасалып, стилистикалық қызмет терминіне анықтама беріледі. Қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктердің түрлі стильдерде қаншалықты дәрежеде қолданылып жүргендігі, оның қай стильде де ойды ұтымды жеткізуге қызмет атқара алатындығы мысалдар арқылы дәлелденеді. Негізгі тұжырымдар антонимдер жиі қолданылатын көркем, жарнама, публицистика мәтіндерін талдау арқылы жасалады. Бұқаралық қарым-қатынас жүйесіндегі қарсы мәнді тілдік құралдардың тілдік әсері қарастырылады.

Зерттеудің мақсаты – қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктердің лингвостилистикалық қызметін талдау. Қойылған мақсатқа жету үшін зерттеу әдістері ретінде талдау, саралау, жаппай іріктеу әдістері қолданылған. Зерттеу нысаны ретінде қазіргі қазақ прозасы мен «Егемен Қазақстан» газеті материалдарындағы, жарнама мәтіндегі қарама-қарсы мәнді сөздер алынған. Олар стилистикалық және прагматикалық қызметі бойынша талданады.

Зерттеу нәтижесінде әртүрлі стиль мәтіндеріндегі қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктердің прагматикалық, стилистикалық қызметтері контраста негізделген стильдік фигуралар тұрғысынан айқындалады. Стильдік фигураларды анықтау тілдік бірліктерді ұтымды қолдана білуде маңызды.

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы: мақалада келтірілген тұжырымдар қазақ тіл біліміндегі антонимдер теориясы, лексикология, стилистика салаларын ғылыми тұрғыдан толықтырады. Зерттеудің теориялық қорытындылары тіл мен ойлау, тіл мен сөйлеудің өзара қарым-қатынасын, қарама-қарсы тілдік бірліктердің лингвостилистикалық қызметін түсінуге үлес қосады. Зерттеу нәтижесінде алынған

материалдарды антонимдік сөздік құрастыруда, осы бағыттағы зерттеулер мен дәрістерге практикалық материал ретінде пайдалануға болады.

Тірек сөздер: қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктер, антоним, оппозиция, стильдер, стильдік фигура, стилистикалық қызмет, прагматикалық қызмет, публицистика, жарнама, көркем шығарма

Негізгі ережелер

Қарама-қарсы мағыналы сөздер тілдің маңызды құралдарының бірі болып табылады, олар тілдің байлығын және икемділігін көрсетеді. Қарама-қарсы мағыналы сөздер арқылы ойды нақтылап, қарсы қою арқылы мағыналық реңктерді айқындауға мүмкіндік туады. Көркем, публицистикалық және ресми-іскери стильдердегі мәтіндерде қарама-қарсы мағыналы сөздердің қолданылуы ерекше мәнге ие, өйткені олар мәтіннің экспрессивтілігін арттырып, автордың ойын айқын жеткізуге көмектеседі.

Кіріспе

Қазіргі қазақ әдеби тілі – көп қырлы, адам қызметінің алуан аумағында қолданылады. Сондықтан да әдеби тіл құралдары (лексика, грамматикалық құрылымдар және т.б.) жұмсалымдық жағынан шектеулі: біреулері тілдік қатынастың бір аумағында, келесілері басқа аумағында пайдаланылады. Тілдік құралдар тілдік қатынас түріне қарай қолданылады.

А. Айғабылов қазақ лексикасын стиль жағынан стильаралық (бейтарап) лексика және стильдік тармақтарға бейімделген лексикалар деп бөледі. Бейтарап лексика деп стильдік тармақтың белгілі бір түріне ыңғайланбаған, қай мәтінде де қолдануға келе беретін сөздерді айтады. Ал стильдік тармаққа сараланған сөздерге белгілі бір стильде қолданылып қалыптасқан сөздер жатады [1, 61-62 бб.]. Қазақ тілінің лексикасы *сөйлеу тілі лексикасы* және *кітаби лексика* деп екіге бөлінеді.

Ұлттық тіл біртекті емес. Алуан тілдік қатынас жағдаятында түрлі тілдік құралдар қолданылады. Адамның сөзіне қарап өзі туралы да білуге болады. Өзің туралы жағымды әсер қалдыру үшін әдеби тіл нормаларын білу, тілдік құралдарды қарым-қатынас жағдайы мен мақсатына сай, орынды стильде қолдану қажет. Тілдік бірліктерді ұтымды қолдана білу оның жұмсалымдық қызметін терең білу арқылы мүмкін болады.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Қазіргі қазақ прозасы мен «Егемен Қазақстан» газеті материаларында кездескен қарама-қарсы мәнді сөздер тілдік қызмет қырынан антономдік оппозиция түрлеріне сараланып, стилистикалық қызмет тұрғысынан контрастың стильдік фигураларына ажыратылды. Жарнама мәтінде кездескен қарама-қарсылықтар прагматикалық қызметі бойынша талданды.

Талқылау және нәтижелер

Қызметтік стильдерге тән стильдік белгілерге дұрыстық, дәлдік, бейнелілік, қисындылық, анықтық, мәнерлілік, деректілік, дерексіздік, көп мағыналылық, бір мағыналылық, стандарттылық жатады. Бұлардың кейбірі қай стильге жататындығына қарамастан, жалпы нормативтік сипатқа ие. Мысалы, кез-келген сөз дұрыс, анық, қисынды, дәл, белгілі дәрежеде мәнерлі болуы керек. Бұлар – жалпы әдеби тіл нормасына қойылатын талаптар. «Қызмет» термині лингвистикалық әдебиеттерде сөйлесім үдерісіндегі тілдік бірліктердің рөлі ретінде және белгілі бір құралдардың не құралдар жиынтығының жұмсалыу мақсаты ретінде қарастырылады.

Стилистикалық қызмет ұғымын анықтау барысында тілдік қызметтің барлық түрі қарастырылады. Өйткені стилистика тілдік пәндер мәліметін пайдалана отырып, тілдік бірліктерді басқа қырынан, мәтіннің көркемдік әлеуеті тұрғысынан қарастырады. Әр мәтінде бірнеше қызмет қатарынан атқарылады, олардың ішінде эстетикалық қызметтің рөлі басым болады. Стилистикалық қызмет мәселесі әрбір мәтін талдау барысында қозғалады. Дегенмен, И. Арнольдтың айтуынша, стилистикалық қызмет теориясының ғылыми негіздемесі әлі жоқ [2, 48 б.]. Қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктердің көркем прозадағы рөлін анықтау барысында стилистикалық қызмет теориясы мен оның сипаттамасы басшылыққа алынып, декодтау әдісі қолданылады. Стилистикалық қызмет мәтіндегі тілдік бірліктердің өзара әсерінің көркемдеуіш әлеуеті болып табылады, ол мәтіннің пәндік-логикалық мазмұнымен қатар, ондағы экспрессивті, эмоционалды, бағалауыштық және эстетикалық ақпаратты береді.

Зерттеушілердің көпшілігі қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктерге талдау жүргізгенде оның антонимге қатысты стилистикалық қызметіне, олардың стилистикада антитеза, оксюморон сияқты стилистикалық амалдармен қолданылуына соқпай кете алмайды. Оның қызмет аумағына сөз мағынасының ашылуы, сөйленістің ырғақтық бөлінісі және т.б. жатады. Антонимияның тілдік құбылысын да, стилистикалық амалдарын да бірге қарастыратын лингвостилистикалық қызметті қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктерден іздеген дұрыс. Қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктер көпқырлы құбылыс, гипероним болғандықтан, нақты бір стильдік қызмет атқаруы мүмкін емес. Оның стилистикалық қызметін қарастырғанда, тілдік табиғатын ашуға негізделген кешенді әдіс қолданған дұрыс. Қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктер контекст құрылымына қарай бірнеше қызмет түрлерін (лингвистикалық және стилистикалық) жүзеге асыра алады. Мысалы, антонимдік оппозиция тілдік қызмет (сөздің мағынасын кеңейту, дизъюнкция, қарама-қарсы бастауларды ажырату), стилистикалық қызмет (күтпеген әсер қалдыру) атқарады.

Қоғамда публицистиканың алар орны зор. Ол сол заманның, уақыттың, қоғамның жыршысы, айнасы десек те болады, өйткені қоғамдағы өзекті мәселелерді көтереді. Публицистика қоғам өміріне белсене араласып,

фактілік материалдарға сараптама жасау арқылы қоғамдық ой қалыптастырады.

Публицистикалық мәтіндер фактілерді, мәліметтерді хабарлайды. Десек те, ол ғылыми стильдегі сияқты объективті баяндаудан алшақ, сондай-ақ, оның ақпаратты дәлдікпен беруге деген ұмтылысы көркем стильден арасын ажыратады.

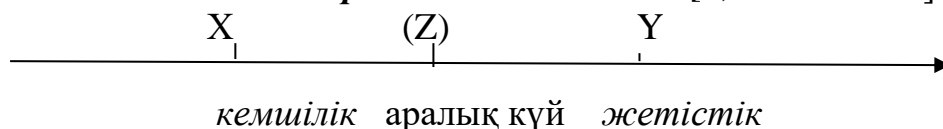
Публицистикалық стиль тақырыптық жағынан әртүрлілігімен ерекшеленеді. Бұл оның жанрлары мен мәтін түрлеріне әсер етпейді, бұл ауызша (теле-, радиожурналистика) және жазбаша мәтіндер (газет-журналдар) болуы мүмкін. Теле- немесе радиобағдарламаларда мазмұндау стилі барынша жеңілдетіліп беріледі, себебі кең ауқымды көрермен-тыңдарман қауымға арналады. Бұл жағдайда публицистикалық стиль ауызекі сөйлеу стиліне жуықтайды. Жазбаша публицистикада белгілі бір ғылым саласындағы кәсіп иелері мен мамандарына арналған, әсіресе, салалық журналдар мен газеттерде тілшінің, мақала авторының сөзі ғылыми немесе ресми-іскери стильге жақындайды. Бұл мазмұндау үшін таңдалынып алған тілдік құралдардан байқалады: терминдер көбірек болады, синтаксис барынша күрделі болып табылады және т.б.

Публицистикалық стильде тіл ақпараттық қызметпен қатар, әсер етуші қызмет те атқарады. Публицистика қоғамдық пікір мен сана қалыптастыру үшін оқырманға әсер ету мақсатын көздейді. Десек те, публицистикада фактілерге негізделеді. Д.Розенталь публицистикалық шығарма тілдеріне тән келесі белгілерді атайды: тіл құралдарына мол мағына бере отырып, үнемді қолдану; тіл бірліктерінің қалың қауымға түсініктілігі; қоғамдық-саяси лексиканың басым болуы; қалыптасқан құрылымдардың қолданылуы; стильдік ерекше қолданыстары; өзге стиль түрлеріне де тән белгілердің араласуы; көркемдегіш құралдардың қолданылуы [3, 42 б.].

Публицистикалық мәтіндердің түрлілігіне қарамастан, олардың барлық түрінде қарама-қарсылық кездеспей тұрмайды. Өйткені қоғам мен саясатты қайшылықсыз елестету мүмкін емес. Сондықтан тілшілердің сараптамасынан қарама-қарсы мәнді көптеп кездестіруге болады. Қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктер публицистикалық стильде жұмсалымдық, стилистикалық қызметтер атқарады.

Белгі мен қасиеттердің қарама-қайшылығының арасында аралық мүшелердің болуымен ерекшеленетін *градуалды антонимдік оппозицияға* публицистика жанрынан көптеген мысалдар кездестіруге болады. Аралық мүше градиациялық шкалада қарқындылық белгісі бойынша екі шеткі қарсы мәннің арасында орналасады.

Өмір бойы ауылшаруашылығы саласында істегендіктен, оның жетістігі мен кемшіліктерін де ептеп білемін [4, 824-825-бб.].

Қарқындылық белгісі шкаласында аралық элементтен бірдей ара қашықтықта орналасқан бұл антонимдік жұп симметриялы градуалды оппозиция мүшелері болып табылады. Сондай-ақ, бұл сөйлемдегі антонимдік жұптар қарама-қарсылықты біріктіру қызметін атқарып, контрастқа негізделген стильдік фигура амфитеза арқылы беріліп тұр.

Дәл осындай даму шкаласына орналасатындай симметриялы градуалды оппозицияға жататын мысалдарды публицистика мәтіндерінен көптеп кездестіруге болады. Мәселен:

Қыздарға тән мінезбен бетін басып, жасаураған көздерінен қуаныш пен қорқыныш, әлі де болса өзі жеткен жетістікке сенбегендей сәтте еді [4, 489-494-бб.].

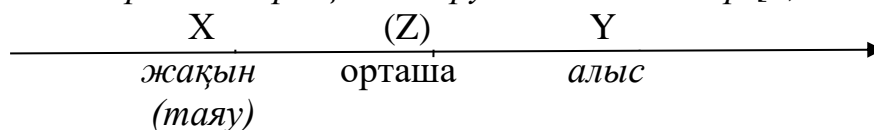
Бұл сөйлемде де қарама-қарсылық амфитеза арқылы көрінсе, келесі мысалымыз да дәл осы шкалада орналасып, симметриялы градуалды оппозиция мүшелері болатын жұп альтернатеза арқылы беріледі. Өйткені *қуаныш шаттықтың* синонимі болса, *мұң* оның антонимі ретінде келесі шеткі мүше болар еді. Бұл жерде де аралық мүше қалыпты күй: *Қиындықтан қорқып-үркүді білмейтін Асқар мен Мәкеннің өмірі де бірде шаттыққа, бірде мұңға толы* [4, 727-728 бб.].

Бұл сөйлемде қарама-қарсы мағыналы тілдік бірлік кезектестіру қызметін атқарып тұр.

Келесі сөйлемдерде кездесетін *алыс-жақын, таяу-алыс* жұптары да амфитеза болып тұр:

Тұңғыш рет алыс-жақынмен шекарасын айырып, тәуелсіз мемлекет болды [4, 797 б.].

Бүгінгі күні арнайы мамандар мен гидроприбор өндірісі жаңашылдары дәл осы модификациядағы қазақстандық катерді бірқатар таяу және алыс шетелдерге экспортқа шығаруды көздеп отыр [4, 736-738-б.].

Бұл жерде орташа деп берген аралық мүше алыста емес, жақын да емес жерді көрсетеді.

Қай қоғамның болмасын басынан өткерген тарихы бар, оның кезеңдері публицистикадан орын алуы заңды құбылыс:

Тау мен тасы да, өзен-көлінің сағасы да тұнған шежіре Сарыарқа төсінде қанат жайған үшінші мыңжылдық қаласы – абат Астана тарихы көне өркениет пен ежелгі дәуір мәдениетіне сабақтасатындығы дәл қазір талассыз ақиқат [4, 807-808-бб.].

Айталық, *шөлді аймақ пен теңіз жағалауындағы шалғынды өңірді салыстыруға келмейді* [4, 789-792 бб.].

«*Қарттардан Жақаңды, жастардан, қатарларыңыздан Серікті ренжітпеңдер*», – дедім [4, 746-751 бб.]. Антитеза фигурасына мысал болатын *қарт-жас жұбының аралық мүшесі орта жас* екені талас тудырмаса керек.

Мен жеті жасымнан қозы жамыратып, қой бағып ақ таяқтың құты мен берекесін көрген кісімін [4, 824-825 бб.].

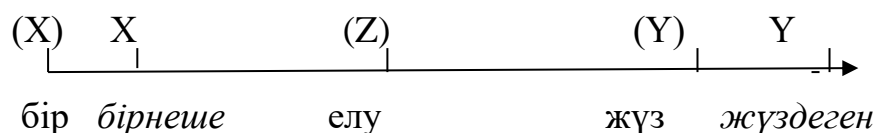
Ежелден қой бағып өскен қазақ баласы *қозы-қой жұбынан кіші-үлкен* деген антонимді көреді. Екеуінің арасында *орташа* ұғымы бар, контекске сай тоқтыны қойып, симметриялы градуалды оппозицияға жатқызуға болады:

Асимметриялы градуалды оппозицияда қарама-қарсы мәнді тілдік бірліктер орталық мүшеден әртүрлі арақашықтықта болатыны белгілі:

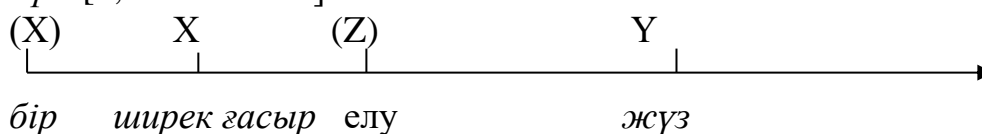
Публицистикада сандар бір-бірімен оппозициялық жұпта жиі қолданылады: *Соның салдарынан бірнеше үй құлап, жүздегені жарамсыз күйге түскен болатын* [4, 807-808 бб.].

Бұл мысалда тілші оқиғаны бір-біріне қарсы қоймай, зардап шеккен үйлер ретінде бағыттас берген. Біз бұл жерден мөлшерді білдіретін екі сан есімді алып, бір және жүз сандарын антоним ретінде қарап, градуалды асимметрия ретінде төмендегі шкалаға салдық:

Келесі сөйлемде кездесетін оппозицияны нақты сандық шкаламен көрсетуге келеді:

Мұндай мүмкіндік елге жүз жылда бір рет қана берілуі мүмкін. Кей елдерге жүз жылда та берілмеуі мүмкін. Қазақстан – сондай мүмкіндікке тәуелсіз дамуының алғашқы ширек гасырында-ақ қол жеткізген сирек елдің бірі [4, 778-784 бб.].

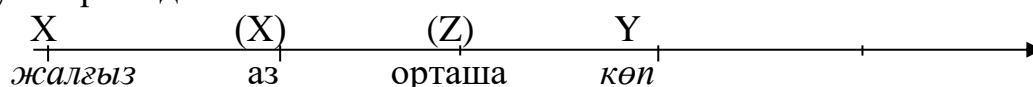
Келесі сөйлемде де кездесетін әрбір сан есімді сәйкес қолданылған салыстырмалы санға қарсы қойып, дәл осындай шкалаға орналастыруға болады. Яғни ол сөздер де асимметриялы градуалды оппозицияға мысал болары сөзсіз.

5-6 сиыр, 20 шақты қойы мен 2 жылқысы көбейе келе қазір ірі қарасы 300-ге жақындаған, 1 мың қой, 250-ге жуық жылқы оның сыртында [4,

754-755 бб.]. Жоғарыда келтірілген мысалдардағы сандық көрсеткішті антонимдік жұптардан *көп – аз* концептісі көрінеді. Келтірілген сөйлемдегі сандардың бірінен екіншісіне ауысуы стилистикалық амал антиметабола арқылы жасалған.

Менде достар көп болды, бірақ адамға қатар өмір сүрген, замандастар қатарының сирегені қасіретте де, қуанышта да жалғыз қалғаның қиындау екен [4, 815-817 бб.].

Мысалдағы *қасірет* және *қуаныш* сөздері шкалада аралық мүшеден бірдей қашықтыққа орналасып, симметриялы градуалды оппозицияға мысал болады, ал келесі антонимдер асимметриялы оппозиция мүшелері болып табылады. Өйткені сөйлемнен *көп* достары болғанымен, *жалғыз*, шкаладағы нөлге тең сатыда қалғанын көреміз, *көп* сөзінің антонимі *аз* болуы керек еді:

Жоғарыдағы сөйлемдегі қарама-қарсылықтар *көп-жалғыз* жұбы антитеза, *қасірет* пен *қуаныш* амфитеза тәсілімен берілген.

Привативті антонимдік оппозиция градуалды оппозиция сияқты бірінің белгілерін бірі жоққа шығарады, тек олардың арасында аралық элемент болмайды. Өз-өзге концептісіне айқын мысал болатын келесі привативті оппозиция антитеза тәсілімен жасалып, салыстыру қызметін атқарып тұр:

1937 жылы Парижде өткізілген Бүкіләлемдік көрме тарихқа адамзаттың қошеметшіл жағымпазға бой алдырмай, өз ісіңе де, өзгеге де сын көзбен қарап, қате кетсе, өзің түзей білу [4, 778-784 бб.].

Эквивалентті антонимдік оппозиция мүшелері арасында ассоциативті қарама-қайшылық бар. Лексикографиялық оқулық көздері мен психолінгвистика тәжірибелер нәтижесіне сүйенсек, мұндай қарама-қайшылық бинарлы деп аталады.

Публицистика жанрынан эквиолентті антонимдік оппозиция келесі мысалдарда кездесті.

1. Қарама-қайшы бағыттағы әрекеттерді білдіретін лексемалар:

Ресей қорғаныс министрі Сергей Шойгу бұрынғы министр Анатолий Сердюковтың кезінде қарулы күштер қатарынан босатылған офицерлерді қайта қызметке алуға уәде берді [4, 815-817 бб.].

Бұл ретте біз жастар жатпай-тұрмай ел ертеңі үшін жүйелі жұмыстарды атқаруға барымызды саламыз [4, 756-760 бб.].

Себебі, басып емес, шашып жейтін де +жігіттер жетеді қазақта [4, 717-719 бб.].

2. Лексикалық конверсивтер:

Жастар өзіне мемлекет бізге не береді деп емес, мен еліме, жұртыма не беремін, мемлекетім үшін не істей аламын деген сауал қоюы тиіс [4, 756-760 бб.].

3. Бағыттық ұғымдарды білдіретін сөздер:

Ешбір фактілерге негізделмеген, тек өзінің «жадына сүйеніп» ойдан құрастырылған мәліметтерінен тұратын сұхбаттарды оңды-солды таратып отырып, Храпунов ақпараттық байламмен айналысуда [4, 746-751 бб.].

Бұл жерде осы балалардың денсаулығы, тыныштығы үшін күні-түні аялы, жылы жүректі адамдар жұмыс жасайды [4, 798 б.].

Институттық дискурстың концептілік оппозициясы деп асимметриялы әлеуметтік статусқа ие субъектілері концептілерінің арақатынасы деп білеміз. Мысалы, педагогикалық дискурста концептілік оппозиция *мұғалім – оқушы* болса, медициналық дискурста *дәрігер – емделуші*.

Қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктердің публицистикалық жанрда қолданылуы төмендегідей: тілдік антонимдер авторлық хабарламалар мен сипаттауларда жиі кездесе, контекстік антонимдер монологтық және диалогтық сөйленістерде жиірек ұшырасады. Бұл стильде қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктердің барлық қызметі жүзеге асады. Қарама-қарсылық, салыстыру, біріктіру, бірін-бірі жоққа шығару қызметтері көбірек қолданылады. Публицистикалық стильде контекстік антонимдер жиі қолданылады.

Зерттеушілер публицистикалық стильде ғылыми стиль мен көркем әдебиет тілінің сипаттары бірге келетінін жиі айтады. Бұл публицистикалық стиль осы екі стильдің бірігуі деген сөз емес. Осы стильдің экстралингвистикалық белгісі келесі екі қызметті қатар атқаруы десек те болады: сендіру қызметі және ақпараттық-мазмұндық қызмет.

Тілшілер қиялында шек жоқ, олар антонимдік оппозицияларды, сөз айшықтары стильдік фигураларды шебер қолдана білген. Қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктер басқа тілдік бірліктер сияқты публицистика жанрының айшықты, тартымды мәтін құрайтын маңызды құралы болып табылады. Себебі, оның бойында қайшылықты көрсету, салыстыру, сенімділік сияқты қасиеттері тілде баяғыдан белгілі. Ал журналистер қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктерді қажетінше түрлендіріп, құлпыртып жаңа мағына үстеуге, қажет материалдарына айналдыруға шебер. Осындай қарама-қарсы тілдік бірліктердің қасиеттерін жарнама берушілер де тиімді пайдалануға тырысады.

Жарнама – белгілі бір зат пен құбылысты насихаттау мақсатында жарияланған хабарлама. Прагматика гректің *pragma* (барыс септік), *pragmatos* (іс-әрекет) деген сөздерінен шыққан. Прагматика тілдегі белгілер қызметін зерттейді. Жарнама мәтіні – прагматикаға айқын бағытталған шығарма. Кез-келген жарнама мәтінінің прагматикаға бағытталуы адресатты белгілі әрекетке итермелеуден көрінеді. Ол іс немесе жарнамаланған затқа деген көзқарастың өзгеруі болуы мүмкін. Жарнама мәтінін құру үдерісі тұтынушыға әсер ету мақсатын көздейді. Әсер ету

тәсілдерінің бірі лексика-стистикалық және синтаксистік құралдар болып табылады. Жарнама мәтіні прагматикалық қызмет атқара отырып, тауарға сипаттама беріп қана қоймайды, мәтін жіберушінің коммуникативтік ішкі мақсатын жеткізетін қосымша міндет атқарады. Осы тұрғыдан алғанда, жарнама мәтінін прагматикалық әсер ету актісі ретінде қарастырған жөн.

Рационалистік стратегияны жүзеге асыру барысында синтаксистік амалдар да қолданылады. Жарнамашылардың жиі қолданатын әдісі мәселе туғызып, одан шығу жолын көрсету болып табылады. Бұл – қиын нәрселерді жеңілдетіп түсіндіруде таптырмайтын әдіс. Психологиялық тұрғыдан алғанда, екі бөліктен, мәселе мен оның шешімінен тұратын ақпаратты қабылдау жеңіл. Тілдік көзқарас бойынша да бір сөйлемнің орнына екі сөйлем қолдану қабылдау қиындығын жояды. Ол сұрақ-жауап түрінде де болуы мүмкін.

Рационалистік стратегиядан жобалық стратегияның ерекшелігі эмоцияға бағытталғандығында. Бұл арада жарнама жасаушылар сатып алушыға эмоциялық әсер ету, өзіне жақын тарту мақсатын көздейді. Мұндай жарнама мәтіні жоғары экспрессивтігімен, айқын композициялық құрылымымен ерекшеленеді. Сатып алушыны өзіне жақын тарту амалдары төмендегіше:

Қолпаштау:

Жүрудің не қажеті бар, сен ұша аласың ғой.

Сатып алушының «Мен» аймағына ену үшін жарнамашылар қарым-қатынас амалын қолданады. *Менікі* сөзі құндылық ұғымына қатысты айтылады. Ол бірінші және екінші жақта келуі мүмкін. Эмоциялық қызығушылық тудыру үшін метафора, гипербола, кейіптеу сияқты стильдік амалдар қолданылады. Кейде жарнама мәтінінде аяқталмаған не бастапқы бөлігі жоқ сөйлемдер кездеседі.

Егер мұндай құрылымға ырғақ қосылса, жарнама тартымдырақ болады және есте тез сақталады:

Үлкен адамдарға арналған кішкентай компьютерлер.

Қазіргі жарнама стратегияларының көпшілігінде контраст идеясы негіз болып алынуы тегін емес. Өйткені жарнама сатылымның ерекше ұсынысы мен алдыңғы қатарда екенін көрсетуді көздейді. Жарнамада қарама-қарсылық ақпараттық негізде де, риторикалық жолмен де, анық күйінде де берілуі мүмкін. Қалай болғанда да, мұндай фразалардың әсері шексіз болмақ:

Fairy. Қиын дақтарды оңай жеңеді.

Комет тазалық құралының жарнамасын алсақ, тақырыбы: «Жаңалық. Дәретханаға арналған *Комет*. 7 күнге дейін тазалық. Мүмкін емес. Сарапшылардан сұрап көрейік».

«Басқалар кетіре алмайтынды кетіреді» – ұран.

Негізгі мәтін Кометтің қасиеттерін сипаттауға арналады да, эхо-фразада «Енді сен менімен бірге тұрасың» деп аяқтайды.

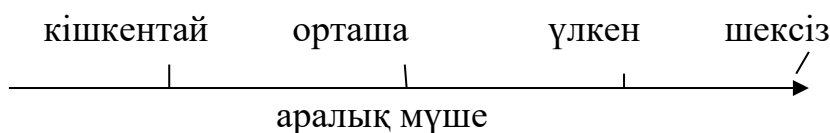
Антитеза – жарнамаланушы тауардың артықшылығын көрсетуде таптырмас амал:

Кішкентай шоколадтың үлкен мүмкіндігі (шоколад).

Сонымен қатар бұл сөйлем антонимдік оппозицияға да мысал бола алады. Жоғарыдағы жарнамада аралық мүше орташадан екі шеткі мүше бірдей қашықтықта орналасып, симметриялы градуалды оппозиция болып тұрса, келесі жарнама мәтінінде кездесетін шеткі мүшелер шексіз бен кішкентай аралық мүшеден әртүрлі қашықтықта орналасып, асимметриялы градуалды оппозиция болады:

Шексіз ләззаттың кішкентай бөлішегі (Dave шоколады)

Соңғы екі жарнаманың мәтінінде кездескен оппозицияларды келесі шкалада көрсеткен жөн:

Бұл градуалды оппозиция түріне келесі жарнамадағы антитеза да мысал бола алады:

Шағын бизнес әлеміне ашылған үлкен терезе.

Өйткені *шағын* сөзі жоғарыда келтірілген даму шкаласында ортаңғы мүше мен *кішкентай* сөзінің ортасына орналасып, қарама-қарсы мағынадағы *үлкен* сөзімен симметрия сақталмас еді.

Антитезаға мысал болатын келесі сөйлемде кездесетін *қымбат-арзан* жұбы симметриялы градуалды оппозиция:

Жер – қымбат, су – арзан (Теле 2).

Ал келесі жарнамадағы симметриялы градуалды оппозиция *ақ – қара* жұбы жарнамада антитеза болып тұр, сөздерді қайталап ойнату арқылы тұтынушыға әсер ету көзделген:

Ақтың түсі – ақ, қараның түсі – қара (Рексона).

Қазақ жарнамаларының ықпал ету және ақпарат беру қызметтерінде тілдік құралдар, соның ішінде қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктер маңызды рөл атқарады.

Десек те, көркем шығармада қарама-қарсы тілдік бірліктер жарнама мәтініне қарағанда өнімді қолданылады.

Қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктердің көркем мәтіндегі қызметін қарастыру барысында стилистикалық қызмет пен оның сипаттамасы басшылыққа алынды. Стилистикалық қызмет мәтіндегі тілдік құралдардың өзара әсерін күшейтетін көркемдеуіш құрал ретінде қарастырылады. Мәтінде заттық-ұғымдық мағынамен қатар экспрессивті, эмоционалды, бағалауыштық және эстетикалық ақпарат болады.

Мәтінде қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктер *қарама-қарсы қою, салыстыру, бөлу, кезектестіру, қарама-қарсылықтарды біріктіру, барлық құбылыстарды қамту, қарама-қарсылықты жоққа шығару* қызметтерін атқарады.

Шендестіруге құрылатын антитеза салыстыру қызметін атқарады.

Антитеза – контрастық қарама-қарсылыққа құрылған түрлі объектілерді білдіретін антонимдердің үйлесімділігіне негізделген стилистикалық фигура. *Осылайша суықта паналығы жоқ, ыстықта саялығы жоқ үйді кейбіреулер «көзбояушылықтың классикалық түрі» десіп әзілдейтін* [5, 49 б.].

Антитеза түрлі қайталамалардан, түбірлік қайталамалардан тұруы мүмкін. Мұндай жағдайда бұл фигураның тілдік негізі түбірлес антонимдер болып табылады.

Антитеза жай және күрделі болып бөлінеді. Жай антитеза бір антонимдік жұптан тұрады:

Айырмашылығы – бірінің жұмыс сағаты ұзақтау, бірінікі қысқалау болуы кәдік [5, 17 б.].

Күрделі антитеза бірнеше антонимдік жұптан тұрады. Мысалы, *Саған өтірік, маған шын, өмірім қамауда өтетінін бала күнімде-ақ сезіп едім* [6, 153 б.].

Қанша жүрдік, аз жүрдік пе, көп жүрдік пе, жол алыс болды ма, жақын болды ма, оны да білмеймін [7, 110 б.].

Оппозициялар адам жағдайы мен мінез-құлқын, сондай-ақ сезім мен көңіл-күй ұғымын да білдіреді. Контрасқа негізделген антитеза көркем мәтін кеңістігінде кеңінен қолданылады. Әсіресе, проза жанрында антитеза ерекше дамыған.

Қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктердің барлық құбылыстарды қамту, қарама-қарсылықты біріктіру қызметтері амфитеза фигурасы арқылы беріледі.

Амфитезаға көркем шығармалардан көптеп мысал кездестіруге болады:

Ұзынды-қысқалы бойларына қарап, балалар бұларды «Дон-Кихот пен Санчо» деп мазақтайтын [8, 44-б.]. Келтірілген материалда автор екі баланың не ұзын, не қысқа емес, бірінің ұзын, бірінің қысқа екенін бір қос сөзбен шебер бере білген.

Барлық құбылыстарды қамту қызметіндегі амфитезаны кейде «бәрі» деген бір сөзбен ауыстыруға да болар еді. Мысалы,

Жақсылықтың да, жамандықтың да қыл мойынға тақалған шағы ауыр тиеді адамға [8, 19 б.].

Келесі мысалда амфитеза «үнемі» сөзінің орнына қолданылып тұр:

Күні-түні толас таппайтын, ұзақ-сонар баяғы жыр [8, 19 б.].

В.Москвин амфитеза шеткі аймақтарды көрсету арқылы бүтінді көрсететінін баса айтады [9, 113 б.]. Оның сөзіне қазақ көркем туындыларынан да дәлел келтіруге әбден болады:

Ол тізбек төменнен жоғарыға дейін көзге көрінбес желімен тартылып жататын [8, 140 б.].

Келтірілген сөйлемдерден жоғары мен төменнің, табалдырық пен төрдің арасы толық алынып тұрғаны белгілі. Сондықтан да, амфитезаға мысал бола алады.

Мәтінде қарама-қарсылық қызметін атқаратын акротеза қарсылық мәнді мынадай әдістер арқылы береді:

Көздің жасы енді сыртқа емес, ішке құйылып, жүректің басына беріш боп байланып жатқандай [8, 57 б.].

Сөйлемде жастың ішке құйылғандығы *сыртқа емес* сөзімен нақтылана түседі.

Акротеза жай антонимдік жұптардан ғана емес, күрделі, фразеологиялық, контекстік антонимдерден жасалуы мүмкін:

Жақсылық деген арамтамақтың аузына апарып ас тығу емес, көпке игілік әкелетін іс болмағы ләзім [8, 140 б.].

Диатеза басқа жанрларға қарағанда көркем шығармада жиі кездеседі.

Қарама-қарсы мүшелерді жоққа шығару арқылы аралық мүшені мақұлдайтын фигура диатезаның да жай және күрделі түрлері бар.

Мысалы: *Қаймығу, жүрексіну ме, алдан тосатын белгісіз күндердің буалдыр үміт-арманы ма, әйтеуір, лықсып төгілген жүрекжарды бір ыстық алғыс бар* [8, 19 б.].

Көркем шығармада альтернатезаны авторлар қаһармандарының психологиялық, эмоционалдық, бағалауыштық күйін көрсету үшін қолданады. Мысалы;

Шамы бірде жанса, бірде жанбай қалатын алыс аудандағы малығыға бұл да таңсық [10, 299 б.].

Бір күн бетін, бір күн сыртын берген тұрлаусыз дүние деген осы [10, 266 б.].

Қаһармандардың үміті мен күдігін беруде де альтернатеза таптырмайтын тәсіл:

Жаңағы үйіне келген адам ба әлде сайтан ба? Бұл өңі ме, әлде түсі ме? [11, 5 б.].

Қорытынды

Қарама-қарсы тілдік бірліктер барлық стильде де қолданылады. Біз өз мақаламызда антонимдік оппозиция жиі қолданылатын публицистикалық, көркем стильдер мен жарнама жанрына тоқталғанды жөн көрдік. «Қызмет» термині лингвистикалық әдебиеттерде сөйлесім үдерісіндегі тілдік бірліктердің рөлі ретінде және белгілі бір құралдардың не құралдар жиынтығының жұмсалыу мақсаты ретінде қарастырылады. Стилистикалық

қызмет ұғымын анықтау барысында тілдік қызметтің барлық түрі қарастырылады. Өйткені стилистика тілдік пәндер мәліметін пайдалана отырып, тілдік элементтерді басқа қырынан, мәтіннің көркемдік әлеуеті тұрғысынан қарастырады. Қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктер мәтінде *қарама-қарсы қою, салыстыру, бөлу, кезектестіру, қарама-қарсылықтарды біріктіру, барлық құбылыстарды қамту, қарама-қарсылықты жоққа шығару* қызметтерін атқарады.

Публицистика жанрында қарама-қарсы тілдік бірліктер түрлі әдістермен беріледі. Біз оларды оппозициялық тұрғыдан талдап, соңғы жылдардағы газет беттерінен мысалдар келтірдік. Жарнама беруші тұтынушыға эмоциялық әсер етуде қарама-қарсы мағыналы сөздерді дұрыс таңдап, тиімді қолдану арқылы мақсатына жете алады. Көркем мәтінде антонимдер қажетті көңіл-күйді беріп, қаһармандардың ішкі жан-дүниесі мен шындық өмірдегі қарама-қайшылықты бейнелеуге қатысты автор идеясын жүзеге асырады.

Біздің ойымызша, қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктердің қызметтерін ауызекі тілге қарағанда ұғым кең мағынада, бейнелі, көрнекті сөздермен берілетін публицистикалық, көркем шығармалар және жарнама мәтіні негізінде зерттеу өнімдірек болар еді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Айғабылов А. Қазақ тілінің лексикологиясы: оқу құралы. – Алматы: Дәуір-Кітап, 2013. – 104 б.

[2] Арнольд И.В. Стилистика. Современный английский язык: учебник для вузов. – М.: Флинта: Наука, 2002. – 384 с.

[3] Розенталь Д.Э., Голуб И.Б. Секреты стилистики. – М.: Рольф, 2002. – 208 с.

[4] Егемен Қазақстан. – 2012.

[5] Ахметбеков К. Қасірет. Роман. – Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2010. – 408 б.

[6] Найманбаев Қ. Екі томдық таңдамалы шығармалар. Роман, әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 1991. – Т.1. – 480 б.

[7] Ахметжан Т. Ақиқат жолы. – Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2008. – 240 б.

[8] Жұмаділов Қ. Он екі томдық шығармалар жинағы. Көкейкесті. – Алматы: Қазығұрт, 2003. – Т. 1. – 464 б.

[9] Москвин В.П. Стилистика русского языка: Приемы и средства выразительности и образной речи (общая классификация): пособие для студентов. – Волгоград: Учитель, 2000. – 198 с.

[10] Жұмаділов Қ. Бір ғана ғұмыр. Әңгімелер. – Алматы: Атамұра, 2004. – 352 б.

[11] Ақмамбет Ә. Қатын қашқан: хикаялар, ертегілер, әңгімелер. – Алматы: Жалын, 1994. – 336 б.

REFERENCES

[1] Aıǵabylov A. Qazaq tiliniń leksikologiasy: oqu quraly [Lexicology of the Kazakh language: a textbook]. – Almaty: Däuir-Kıtap, 2013. – 104 b. [in Kazakh]

[2] Arnold İ.V. Stiliktika. Sovremennyi anglicki iazyk: uchebnik dlä vuzov (Stylistics. Modern English language: textbook for universities). – M.: Flinta: Nauka, 2002. – 384 s. [in Rus.]

- [3] Rozental D.E., Golub İ.B. *Cekrety stilictiki (Secrets of Stylistics)*. – M.: Rolf, 2002. – 208 s. [in Rus.]
- [4] Egemen Qazaqstan (Sovereign Kazakhstan). – 2012. [in Kaz.]
- [5] Ahmetbekov K. *Qaciret. Roman (Kash. The novel)*. – Almaty: «Jalyn baspacy» JŞC, 2010. – 408 b. [in Kaz.]
- [6] Naimanbaev Q. *Ekı tomdyq tañdamaly şyğarmalar. Roman, äñgimeler (Selected works in two volumes. Novel, stories)*. – Almaty: Jazuşy, 1991. – T.1. – 480 b. [in Kaz.]
- [7] Ahmetjan T. *Aqıqat joly (The way of truth)*. – Almaty: «Jalyn baspacy» JŞC, 2008. – 240 b. [in Kaz.]
- [8] Jūmadılov Q. *On ekı tomdyq şyğarmalar jınaғы. Kökeiketı (Collection of works in twelve volumes. "I don't know," he said.)*. – Almaty: Qazyğürt, 2003. – T. 1. – 464 b. [in Kaz.]
- [9] Mockvin V.P. *Stilictika rucckogo iazyka: Priemy i credctva vyrazitelnosti i obraznoi rechi (obşaiia klaccifikasia): pocobie dlä ctudentov (Stylistics of the Russian language: advantages and advantages of expressiveness and image perception (general classification): benefits for students)*. – Volgograd: Uchitel, 2000. – 198 s. [in Rus.]
- [10] Jūmadılov Q. *Bir ğana ğūmyr. Äñgimeler (Only one life. Stories)*. – Almaty: Atamūra, 2004. – 352 b. [in Kaz.]
- [11] Aqmambet Ä. *Qatyn qaşqan: hikaialar, ertegiler, äñgimeler (Katyn kashkan: stories, fairy tales, stories)*. – Almaty: Jalyn, 1994. – 336 b. [in Kaz.]

ФУНКЦИИ СЛОВ С ПРОТИВОПОЛОЖНЫМИ ЗНАЧЕНИЯМИ В ТЕКСТАХ РАЗНЫХ СТИЛЕЙ

Султаниязова И.С.¹, Ажғалиев М.К.², Альмурзина С.С.³, *Жумашева К.Б.⁴

¹доктор философии (PhD), ассоциированный профессор, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан
e-mail: su.indira@mail.ru

²кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
Уральск, Казахстан, e-mail: marat_ajigaliev@mail.ru

³магистр, преподаватель, Западно-Казахстанский университет
им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан, e-mail: Samala-20@mail.ru

^{*4}магистр, старший преподаватель, Западно-Казахстанский
университет

им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан, e-mail: kama@mail.ru

Аннотация. Статья написана с целью анализа лингвостилистической функции языковых единиц противоположного значения. В статье рассматриваются функции языковых единиц с противоположным значением в разных стилях казахского языка. Разрабатывается классификация видов стиля, дается определение термина стилистическая функция.

На примерах подтверждается, в какой степени в различных стилях используются языковые единицы противоположного значения, в каком стиле они могут служить для более точной передачи мысли.

Основные выводы делаются посредством анализа художественных, рекламных, публицистических текстов, в которых часто встречаются антонимы. Рассматривается языковое влияние лингвистических функции противоположного значения в системе массовой коммуникации.

Цель исследования – анализ лингвостилистической функции языковых единиц противоположного значения. Для достижения поставленной цели в качестве методов исследования использовались методы анализа, дифференциации, массовой выборки.

В качестве объекта исследования взяты языковые единицы противоположного значения в материалах современной казахской прозы, газеты «Егемен Қазақстан» и рекламных текстах. Они анализируются по их стилистической и прагматической функции.

В результате исследования прагматические, стилистические функции языковых единиц противоположного значения в текстах разных стилей определяются с точки зрения стиливых фигур, основанных на контрасте. Определение стиливых фигур важно в умении эффективно использовать языковые единицы.

Научная значимость исследования: положения, приведенные в статье, с научной точки зрения дополняют разделы казахского языкознания – а именно, лексикология, стилистика, теория антонимов. Теоретические выводы исследования вносят вклад в понимание взаимосвязи языка и мышления, языка и речи, лингвостилистической функции языковых единиц противоположного значения. Материалы, полученные в результате исследования, могут быть использованы в составлении словаря антонимов в качестве практического материала для исследований и лекций в данном направлении.

Ключевые слова: языковые единицы с противоположным значением, антоним, оппозиция, стили, стиливая фигура, стилистическая деятельность, прагматическая деятельность, публицистика, реклама, художественное произведение

FUNCTIONS OF WORDS WITH OPPOSITE MEANINGS IN TEXTS OF DIFFERENT STYLES

Sultaniyazova I.S.¹, Azhgaliev M.K.², Almurzina S.S.³, *Zhumasheva K.B.⁴

¹PhD, Associate Professor, M.Utemisov West Kazakhstan University
Uralsk, Kazakhstan, e-mail: su.indira@mail.ru

²Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
University of Innovation and Technology of Western Kazakhstan
Uralsk, Kazakhstan, e-mail: marat_ajigaliev@mail.ru

³Master of Pedagogical Sciences, lecturer, M.Utemisov West Kazakhstan
University, Uralsk Kazakhstan, e-mail: Samala-20@mail.ru

*⁴Master of Pedagogical Sciences, senior lecturer, M.Utemisov West
Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan, e-mail: kama@mail.ru

Abstract. The article is written in order to analyze the linguistic and stylistic activity of linguistic units of opposite meaning. The article analyzes the activity of linguistic units with the opposite meaning in the Kazakh language in various styles. The classification of types of style is developed, the definition of the term stylistic activity is given. The examples confirm to what extent linguistic units of opposite meaning are used in different styles, in what style they can serve for the rational transmission of thought. The main conclusions are made by analyzing the texts of fiction, advertising, journalism, in which antonyms are often used. The linguistic influence of the opposed linguistic means in the system of mass communication is considered.

The purpose of the study is to analyze the linguistic and stylistic activity of linguistic units of opposite meaning. To achieve this goal, methods of analysis, differentiation, and mass sampling were used as research methods. The words found in the materials of modern Kazakh

prose and the newspaper "Egemen Kazakhstan", taken as an object of research, are differentiated from the point of view of linguistic activity into types of antonomical opposition and differentiated from the point of view of stylistic activity into stylistic figures of contrast. The juxtaposition encountered in the advertising text is analyzed according to pragmatic activity.

As a result of the study, the pragmatic, stylistic functions of linguistic units of opposite meaning in texts of different styles are determined from the point of view of stylistic figures based on contrast. The definition of stylistic figures is important in the ability to use language units rationally.

Scientific significance of the study: the conclusions given in the article complement the fields of the theory of antonyms, lexicology, stylistics in Kazakh linguistics. The theoretical conclusions of the study contribute to the understanding of the relationship between language and thinking, language and speech, the linguistic and stylistic function of opposite linguistic units. The materials obtained as a result of the research can be used in compiling an antonymic dictionary, as practical material for research and lectures in this direction.

Keywords: linguistic units with opposite meaning, antonym, opposition, styles, stylistic figure, stylistic activity, pragmatic activity, journalism, advertising, artwork

Статья поступила 08.06.2023